

матизації реалістическої пластики. Устаповджується два художественних напрямлення, по котрым статуэтки деляться на статичные и динамичные. Динамичное напрямление, передающее внутрєнный характер образа, нашло отражение лишь в моделировке лица и головы.

Некоторые схематично-реалістические скульптуры по трактовке лиц схожи с пластикой культуры Гумельница (Старые Каракушаны, Калагаровка).

Очерчиваются контуры нескольких художественных школ реалістической пластики: владимировская, сушковская, томашевская на Южном Буге, кошиловецкая на Верхнем Днестре и коломишеская (I) на Среднем Днестре. Намечаются школы и по единичным находкам (Старые Каракушаны, ур. Паньковка).

Реалістическая и схематично-реалістическая пластика отдельных локальных племенных групп отличалась своими особенностями, что было вызвано своеобразием историко-культурного развития каждой из них. Она создает значительный пантеон божеств. Расшифровке в настоящее время подлежат лишь некоторые образы. Это Великая богиня— мать, кормящая грудью младенца (Сушковка), фигурка, видимо, жрицы из Томашевки (1957 г.). Мужская фигурка в шлеме из Кошиловцев передает образ военного вождя, а головка фигурки из Коломишны I, поражающая величайшей силой реализма,— вождя племени.

Некоторые скульптуры могли быть божествами— охранителями гончарства, его различных видов производства. По аналогии со схематизированной пластикой можно предположить наличие божеств, связанных с земледельческими куклами и металлообработкой. Имеются скульптурные портреты и реальных, живых людей.

С. Н. БРАТЧЕНКО

Матеріали до вивчення ямної культури Північного Приазов'я

1927 р. експедицією Маріупольського музею, очолюваною П. М. Пінєвичем, було розкопано кілька курганів на р. Кальміус, поблизу с. Чермалик (нині Заможне), та м. Маріуполя (тепер Жданов). Здобуто цікавий матеріал доби бронзи, скіфського часу та середньовіччя, проте він досі не опублікований і не відомий широкому науковому колу¹.

Перший інтерес становить, зокрема, комплекс одного ранньобронзового поховання, особливо наявні в ньому металеві речі. Разом з тим слід навести й інші матеріали бронзової доби, бо вони дещо доповнюють джерелознавчу базу мало вивченої східної частини Північного Приазов'я.

Найцікавішим об'єктом можна вважати на підставі звіту П. М. Пінєвича курган Айєші-Оба (Храмова Могила, № 3), неподалік с. Чермалик. Він належав до могильника з чотирьох курганів, розташованого на плато правого берега р. Кальміус, на відстані 1 км від неї.

Висота кургану 2,85, діаметр 40—47 м. Розкопки провадилися траншеєю завширшки 5 м через центр, з півночі на південь. Насип знімався шарами товщиною 0,2—0,22 м. На глибині від 0,05 до 0,4 м було дрібне гранітне каміння, нижче, до рівня 2,35 м, йшов чорнозем. З глибини 2,35 м до давнього горизонту по всій траншеї простежувався шар досить щільної глини. Вона, певно, являла собою перший насип кургану.

Поховання № 1. Порушені кістки від семи похованих виявлено на глибині 0,62 м від вершини кургану. Вони супроводжувалися уламками гончарної кераміки з чорної глини, до складу якої входив дрібний кварц.

¹ П. М. Пінєвич. Археологические раскопки в Маріупольском округе 1927 г. (Звіт, фонд ВУАК., 116/39).— НА ІА АН УРСР.

Поховання № 2 розкопане в насипу на глибині 0,85 м, за 2,5 м на південь від центра. Кістяк дорослої людини лежав на спині, головою на захід. Череп повернутий правою скронею донизу, права рука випростана, ліва зігнута, а китиця її покладена на нижню частину грудної клітки. Про положення ніг сказано, що вони «складені навхрест, права на лівій». Очевидно, ноги були скорчені і впали ліворуч. В проміжок, утворений зігнутою лівою рукою, було покладено круглодонний горщик з чорної слабо випаленої глини, без орнаменту².

Поховання № 3 розташоване на глибині 3,35 м в північно-західній частині траншеї, на відстані 1,74 м від центра. З глибини 1,85 м простежена споруда на чотирьох стовпах, що стояли вертикально. Поміж ними зверху і додола були плахи. Споруда мала форму видовженої скрині розміром 1,4×0,96 м. Під нею виявлено кістяк дорослої людини, що лежав на спині з деяким відхиленням на лівий бік, головою на захід. Ноги в колінах були сильно розведені в сторони, скорчені, лещо підняті догори і притиснуті до живота, ступні зведені. Руки у небіжчика випростані вздовж тулуба. Кістки і місця біля них густо посипані червоною фарбою, якої особливо багато на черепі. Речей у похованні не було.

Поховання № 4 виявлене в центральній частині кургану на глибині 3,35 м від вершини, 0,5 м від давнього горизонту. Кістяк дорослої людини, перекритий зверху трухлявим деревом та густо посипаний вохрою, лежав, як вказано в звіті, на лівому боці, головою на північний захід, потилицею на південний захід. Ліва рука була під головою, права, покладена на груди, звисала на правий бік. Тазові кістки розставлені на ширину 0,35 м так само, як і ноги. Таке розташування кісток повинно відповідати положенню кістяка на спині з ногами, що були поставлені догори колінами і розпались «ромбом». Біля голови небіжчика стояла посудинка з невисокою шийкою, широким у верхній частині тулубом, що звужувався до маленького, ледь сплющеного денця. На вінях і тулубі є овальна в перетині ручка. Шийка прикрашена ромбами, від яких на корпус спускаються трикутники. Орнамент виконано дрібнозубчастим штампом (рис. 1, 1)³.

Поховання № 5. Воно, очевидно, зруйноване в зв'язку з розміщенням поховання № 4, бо на тому самому рівні, що й кістяк, за 0,5 м на південний захід від нього, знайдено потрошений череп. Дещо на схід простежувалась овальна пляма з вохри, білої цвілі та коричневої трухлявини.

Поховання № 6. У центрі, впритул до поховання № 4 і на 0,15 м під ним, була яма прямокутної в плані форми, орієнтована з південного заходу на північний схід. Вона простежувалася з рівня давнього горизонту і мала глибину 1,2 м. Довжина її 1,85, ширина 0,9—1 м. Яма перекрита трьома гранітними брилами завтовшки 0,37—0,4 м та розміром 1,2×0,65, 1,3×0,7, 0,85×0,54 м. Дві з них лежали поперек ями, третя, меншого розміру, провалилась всередину (рис. 2, 4). На дні під залишками дерева виявлено скелет дорослої людини. Він лежав на спині, головою на північний схід. Кістки посипані вохрою, але не так густо, як у попередніх похованнях. Ліворуч, біля голови небіжчика, були покладені бронзовий ніж та шило, праворуч — посудина⁴. Довжина ножа з відламаним кінцем — 17,5 (до зламу воша була не менше 23 см).

² Рисуноків кераміки з поховань № 1 та 2 у звіті немає. Невідомо також, де вона зберігається. Круглодонні горщики автор звіту називає «овальними».

³ Посудини (рис. 1, 1, 2) зберігаються в Донецькому музеї. Місце зберігання посудин, зображених на рис. 1, 3, 4, пам не відоме (рисунок поданий за П. М. Пінсвичем).

⁴ Ніж та шило зберігаються у Ждановському музеї, горщик — у Донецькому. Цей горщик був виданий Д. Я. Телегінін без зазначення його місцезнаходження (Д. Я. Телегінін. Энеолитическое поселение и могильник у хутора Александрия. — КСИИ, вып. 9. К., 1969, рис. 3, 6).

Колодка його довжиною 4,5, лезо видовжене, трикутне, ширина біля основи 4 см. Шило з чотирма гранями, довжиною 10 см (рис. 2, 1, 2).

Горщик гарного випалу, з червоною поверхнею, обробленою гребінцем (рис. 2, 3). Він має розширену догори досить високу шийку та кулястий корпус. Шийка і плічка прикрашені відбитками простого шнура у вигляді двох смуг з горизонтальних ліній. Кожна смуга знизу облямована навскіс поставленими рисками, що утворюють зигзаг.

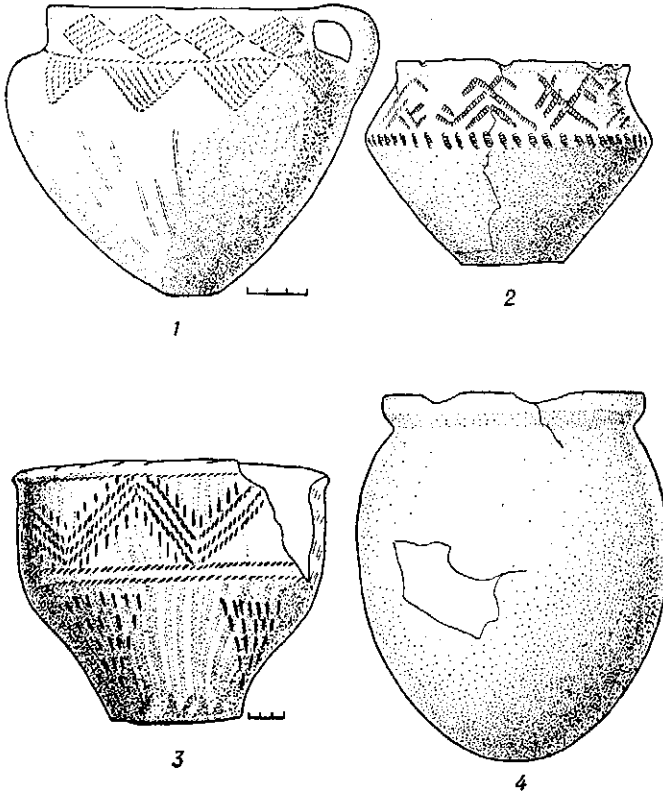

Рис. 1. Посудини з поховань:

1 — с. Заможне, група Айеші-Оба, курган № 3, поховання № 4; 2 — околиці колишнього Маріуполя, курган № 7; 3, 4 — с. Заможне, курган № 3 (поховання?).

Поховання № 7. На південь від центра, на відстані 3,5 м, в матеріку відкрита яма з пошкодженою стінкою. В заповненні її були потрошені кістки людини, уламки червоно- і чорноглиняної кераміки, плями вохри та деревної трухлявини.

За даними звіту з'ясовується така послідовність влаштування поховань у кургані: найранішим з них, основним, було шосте, з яким, певно, пов'язано спорудження першого насипу з глини, потім з'явилися п'яте та четверте. Останнє зруйнувало поховання № 5 та частково перекрило поховання № 6, можливо, пошкодивши огорожу з каменів та брилу, що провалилась у яму.

Поховання № 3 влаштоване або одночасно з похованнями № 4, 5, або пізніше. Відомо лише, що воно не прорізало перший глиняний насип. Стратиграфічне положення решти поховань визначити неможливо.

В курганній групі Вербова Могила, розташованій поблизу с. Чермалик, на лівому березі Кальміуса, на відстані 700 м від річки, розкопано курган № 3. Насип його висотою 1,1 і діаметром 20 м складався з дрібних та великих каменів. Через нечіткість звіту не можна скласти уявлення про поховання та їх інвентар. В кургані відкрито вісім кістяків. Шість

з них, напевне, належать до поховань бронзового віку. Знайдено також кілька посудин, але тільки два рисунки їх додані до звіту. Невідомо також, де вони зберігаються⁵.

Одна посудина круглодонна, з яйцеподібним тулубом і короткою шийкою у вигляді комірця (рис. 1, 4), друга — це великий плоскодонний

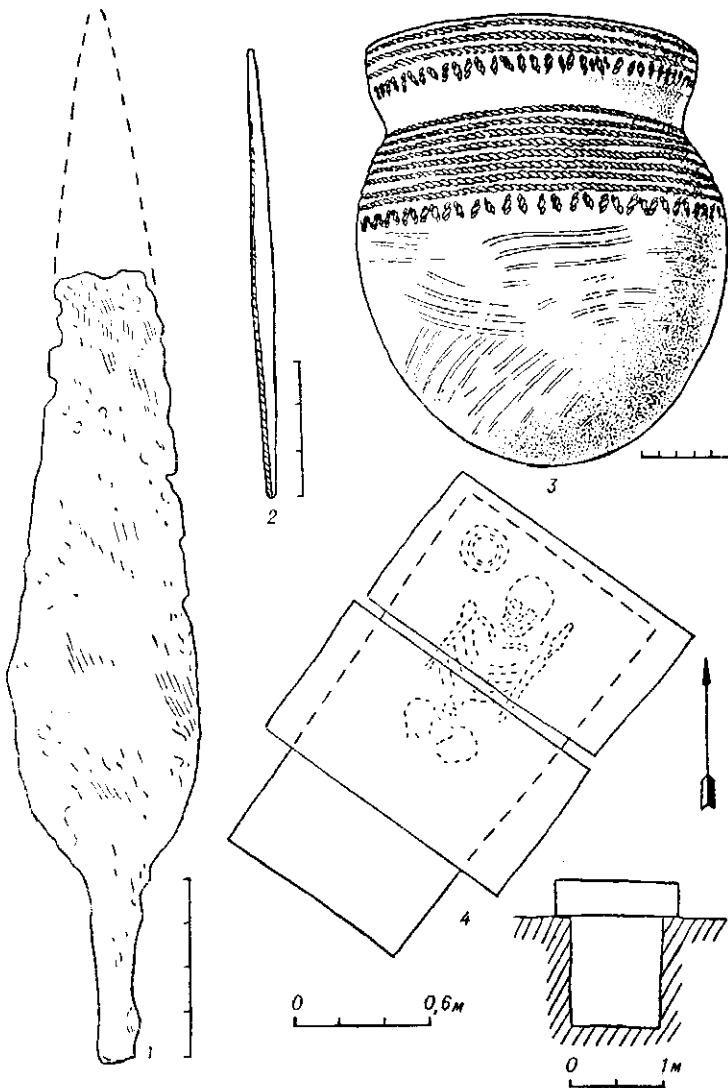

Рис. 2. Інвентар, план та розріз поховання № 6 кургану № 3, поблизу с. Заможне.

горщик у формі макітри з широкою верхньою частиною та звуженою нижньою. Останній прикрашено зигзагом з шнурових ліній, облямованих рисочками, та трикутниками з таких самих рисочок (рис. 1, 3). Поверхня горщика покрита смужками від загладжування гребінцем.

Щодо першої посудини, то у звіті вона чомусь названа в складі двох поховань. В одному кістяк лежав на лівому боці, скорчений, із зігнутими руками, головою на північний схід, у другому — на спині, голо-

⁵ Фонди колишнього Маріупольського музею частково передані до Донецького обласного краєзнавчого музею, комплекси порушені.

вою на південний схід. Ноги в останнього спрямовані на північний захід і покладені «навхрест» біля ступнів, тобто вони були або випростані, або зігнуті «ромбом».

За положенням кістяка перше поховання нібито зрубне, а друге — ямне. Таким чином, круглодонна посудинка більше відповідає ямному похованню. Належність плоскодонного горщика нез'ясована.

З інших матеріалів розкопок П. М. Пілевича наведемо посудинку зрубного типу з кургану № 7 на північно-західній околиці колишнього Маріуполя (рис. 1, 2). Вона була знайдена розбитою в скіфському похованні, яке повністю зруйнувало зрубне.

Описані поховання з курганів на Кальміусі належать до ямної та зрубної культур. Відсутність серед них катакомбних поховань пояснюється, певно, тим, що в кургані розкопувався лише центр, а катакомби влаштовуються здебільшого по краю.

Матеріали ямної культури репрезентують два періоди її розвитку — ранній та пізній. Особливо цікавий факт наявності рашськомних поховань та до того ж з інвентарем, що трапляється надто рідко. До рашськомних поховань віднесено два: № 6 з кургану № 3 групи Айеші-Оба та одне з круглодонною посудиною (курган № 3 групи Вербова Могила). Кістяки в них орієнтовані головою в східному напрямку (північний схід, південний схід). Поховання з групи Айеші-Оба було основним у кургані. Воно влаштоване в прямокутній ямі глибиною 1,2 м, перекритій брилами. Перший насип, споруджений над ним, мав висоту близько 0,5 м (діаметр?).

Дві посудини, знайдені в похованнях, характеризуються яйцеподібним корпусом, стягнутим у плічках, та розширеною шийкою у вигляді комірця (рис. 1, 4; 2, 3). Вони відповідають кераміці з середнього шару Михайлівки та другого шару Лівенцівки I^{5a}, також посудинкам з найдавніших ямних поховань Поволжя — могильника Биково II та Бережковки I⁶.

До пізнього періоду ямної культури, відповідного горішнього шару Михайлівки, належать три поховання з групи Айеші-Оба (№ 2—4) і, можливо, зруйноване поховання № 5. Поховальна споруда простежена лише в одному з них. Вона являла собою яму з дерев'яним перекриттям, яке підтримувалось чотирма стовпами, розташованими по кутах. Кістяки скорчені, лежать на спині, ноги покладені на лівий бік, на живіт чи розпались «ромбом». Всі поховані орієнтовані головою в західному напрямку.

З двох посудин, знайдених в пізньомних похованнях, збереглася лише одна з ручкою (рис. 1, 1). Такі зразки досить характерні для ямної кераміки Північного Приазов'я, добре знаної за розкопками на р. Молочній⁷. Разом з тим їх немає в ямній культурі Донеччини, Донщини та Поволжя.

Отже, за керамікою пізньомних поховання Кальміуса начебто тяжіють до західної, молочанської групи пам'яток. Але цього не можна сказати щодо західної орієнтації небіжчиків. Як відомо, для Приазов'я, Наддніпрянщини, а також Донеччини і Поволжя характерною є східна орієнтація померлих (з відхиленням на північ і південь). Лише одній групі ямних пам'яток — донській — притаманне положення кістяків

^{5a} О. Ф. Лагодівська, О. Г. Шапошникова, М. Л. Макаревич. Михайлівське поселення. К., 1962, стор. 82—87; С. Н. Братченко. Багатшарове поселення Лівенцівка I на Дону. — Археологія, т. XXII. К., 1969, рис. 4, 1—5.

⁶ К. Ф. Смирнов. Быковские курганы. — МИА, вып. 78. М., 1960, рис. 22, 3; И. В. Силицын. Археологические исследования Заволжского отряда. — МИА, вып. 60. М., 1959, рис. 17, 8.

⁷ М. І. Вязьмітіна, В. А. Іллісська, Є. Ф. Покровська, О. І. Терножкін, Г. Т. Ковпащенко. Кургани біля с. Ново-Пилипівки і радгоспу «Аккормешь». — АП, т. VIII. К., 1960, рис. 4, 11; 79, 1, 4.

головою на захід. Це явище, зазначене ще Г. О. Іноземцевим⁸, підтверджується численними новітніми дослідженнями.

Таким чином, в пам'ятках пізньоямної культури Кальміуса поєднуються риси, з одного боку, північнонадазовської групи, а з другого — донської, що, мабуть, є показником їх розташування на прикордонні.

З наведених матеріалів чи не найважливішим є комплекс речей з поховання № 6 з кургану № 3 групи Айеші-Оба. Особлива цінність його полягає в тому, що тут разом з посудинкою раннього періоду ямної культури знайдено бронзовий ніж чи кинджал. За формою, а також розмірами він належить до невеликої серії новосвободненських довгих ножів, у яких основа клинка заокруглена і повільно переходить в черешок (на відміну від більш поширених з різким перегином в основі)⁹. Вони походять з кургану № 1 станиці Новосвободної¹⁰, з поховань поблизу с. Карабудахкент¹¹. Один такий ніж знайдено в найдавнішому ямному похованні кургану № 3 поблизу хутора Алітуб, в пониззі р. Мачич¹².

Ці знахідки істотно відрізняються від добре відомих ножів з пізньоямних поховань. Останні репрезентовані двома головними типами: черешковим ножом з короткою лезовою частиною трикутної форми та ножом у формі видовженого асиметричного ромба, менша частина якого правила за черешок. Такі вироби досить широко розповсюджені на ямних пам'ятках, проте вони відсутні в майкопській культурі. Їх можна вважати місцевою продукцією, хоча прототипами для них були, безумовно, відповідні вироби Кавказу, від яких вони, проте, відійшли далеко. Щодо ножа з кургану поблизу с. Заможне, то він, очевидно, є імпортом. Такі імпорти, або точні новосвободненські копії, відомі в ямній культурі, у пам'ятках її пізнього періоду. Поховання з ножом, оскільки відомо, — перший, справді закритий комплекс з металом новосвободненського типу. На ранньоямних поселеннях металеві речі знайдені лише в Михайлівці та Олександрії. Це прості шила, близькі до шила з описаного тут поховання, та один ніж з Олександрії¹³, досить архаїчний за підтрикутною формою черешка. Хронологічно він передує пізньоямним ножам.

Отже, в ранньоямних пам'ятках металевих речей, які мають провідне значення в хронології, знайдено надто мало. Дата поселення середнього шару Михайлівки визначається на підставі знахідок пізньотрипільської кераміки в межах 2200—2000 рр. до н. с.¹⁴

Знахідка ножа в комплексі з посудиною в с. Заможне дає змогу синхронізувати ранньоямний період з новосвободненським етапом, який датується 2300—2000 рр. до н. е.¹⁵ Цю дату засвідчують новосвободненські ножі зі згаданого ранньоямного поховання поблизу хут. Алітуб

⁸ Г. А. Иноземцев. Археологические раскопки у станицы Верхне-Гниловской.— Краеведческие записки. Таганрог, 1957, стор. 108.

⁹ На перший погляд, ці ножі близькі до середньобронзових північнокавказьких та донецьких катакомбних. Але при уважному зіставленні з'ясується, що вони значно довші, стрункіші від останніх. Співвідношення ширини леза до довжини у них 1 : 5, тоді як у середньобронзових ножів воно менше ніж 1 : 4. До того ж ці новосвободненські ножі не мають різкого перегину в основі лезової частини, що притаманне середньобронзовим зразкам.

¹⁰ Б. А. Куфтин. Материалы к археологии Колхиды, т. 1. Тбилиси, 1949, рис. 65, 5; Т. Б. Попова. Дольмены станицы Новосвободной.— Труды ГИМ, вып. XXXIV. М., 1963, рис. 11, 5.

¹¹ Р. М. Мунчаев и К. Ф. Смирнов. Археологические памятники близ села Карабудахкент.— МИА, вып. 68. М., 1958, рис. 3, 5; 7, 13.

¹² Розкопки В. П. Шилова 1962 р. Звіт про дослідження знаходиться в НА ІА АН СРСР.

¹³ О. Ф. Лагодовська, О. Г. Шапошникова, М. Л. Макаревич. Вказ. праця, стор. 148; Д. Я. Телегин. Энеолитическое поселение..., рис. 3, 3—5.

¹⁴ О. Ф. Лагодовська, О. Г. Шапошникова, М. Л. Макаревич. Вказ. праця, стор. 187.

¹⁵ А. А. Иссен. Майкопская культура и ее датировка.— Тезисы докладов на заседаниях, посвященных итогам полевых исследований 1961 г. М., 1962, стор. 21.

та поховання № 3 з кургану № 4 біля станиці Усть-Джегутинської (Ставрополья)¹⁶. В останньому були й фрагменти кераміки, орнаментовані сіткою, які належали виробам, аналогічним посуду з ямних поховань станиці Кубанської та Пашковського могильника¹⁷. Ці посудинки, безумовно, ранньоямного типу. Одна з них (поховання біля станиці Кубанської) супроводжувалась келихом з високою шийкою, дуже близьким до горщика з ранньоямного поховання Биковських курганів. Мабуть, ранньоямним слід вважати і високий горщик з шнуровим орнаментом, знайдений в новосвободненському комплексі станиці Усть-Джегутинської¹⁸.

Синхронізуючи ранньоямний період з новосвободненським етапом, слід зауважити, що така синхронізація може бути лише частковою і припадатиме тільки на початок етапу. Адже пізньоямний період теж датується в цих межах (можливо, і дещо пізніше), як свідчать знахідки новосвободненських металевих речей в пізньоямних пам'ятках. Йдеться про ножі-бритви з горішнього шару Михайлівки, провушну сокиру з поховання поблизу хут. Гречаники¹⁹ та інші знахідки. Цікаво зазначити, що в ямних комплексах досі не траплялися металеві речі майкопського етапу. Отже, кавказький метал — миш'яковиста бронза — з'являється на Україні, Донщині та в Поволжі лише на новосвободненському етапі; в мідному віці тут була поширена чиста мідь.

С. Н. БРАТЧЕНКО

Матеріали к изучению ямной культуры Северного Приазовья

Резюме

Статья посвящена публикации материалов из раскопок курганов П. Н. Пневича (1927 г.) на р. Кальмиус (с. Заможное и окрестности бывшего Мариуполя). На основании архивных данных и коллекций музеев в Донецке и Жданове воссоздается несколько погребальных комплексов ямной культуры. Среди них особенного внимания заслуживает раннеямное погребение, сопровождавшееся яйцевидным сосудом со стянутым верхом, с вснчиком в форме воротничка и ножом. Сосуд близок керамике из среднего слоя Михайловки, второго слоя Ливенцовки, из погребений Быковского могильника и станицы Кубанской. Нож относится к новосвободненским типам и представляет интерес для датировки культуры.

Л. І. КРУШЕЛЬНИЦЬКА

Поселення висоцької культури

Висоцька культура займає незначну територію межиріччя Дністра і Західного Бугу, яка на рубежі бронзового і ранньозалізного періодів була зоною стику кількох великих культурно-етнічних груп: лужицьких пле-

¹⁶ Розкопки А. Л. Нечитайло 1963 р. Звіт в Архіві ІА АН СРСР.

¹⁷ Б. А. Латынин. Молоточковидные булавки, их культурная атрибуция и датировка.— АСЭ, вып. 9. Л., 1967, рис. 65, 1; К. Ф. Смирнов. О некоторых итогах исследования могильников меотской и сарматской культуры Прикубанья и Дагестана.— КСИИМК, вып. 37. М., 1951, рис. 48, 1.

¹⁸ Р. М. Мунчаев и А. Л. Нечитайло. Комплексы майкопской культуры в Усть-Джегутинском могильнике.— СА, № 3. М., 1966, рис. 9, 2; 5, 3, 5.

¹⁹ М. Рудинський. Археологічні збірки Полтавського музею.— Збірник присвячений 35-річчю музею, т. 1. Полтава, 1928, табл. IV, 18.